

Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal*

Inna Põltsam

Evangeeliumi usu õpetajad asusid Liivimaal võitlusse igasuguste hasartmängudega. "Trik-trak-mängu põletamine". Allikas: F. Opel. *Leben im mittelalterlichen Wien*. Böhlau, Wien, Köln, 1998

Reformatsiooni keskaja Liivimaal on eeskätt tänu baltisaksa ajaloolastele väga põhjalikult uuritud, iga põgusaimgi ülevaade kogu olemasolevast kirjandusest kannaks välja omaette mahuka käsitluse. Eesti ajaloolaste panus Liivimaa reformatsiooniloo historiograafiasse on tunduvalt tagasihoidlikum, siinkohal vääriks mainimist vahest Jüri Kivimäe 1987. aastal ilmunud traditsioonilisi baltisaksa seisukohti kokkuvõttev, samas uute lähenemis- ja käsitusviiside võimalikkusele ja vajalikkusele viitav artikkel "Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil".¹ On vaieldamatu tõsiasi, et pärast L. Arbusowi 1921. aastal ilmunud monumentaalset teost "Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland"² on raske kirjutada midagi veel põhjalikumalt ja ulatuslikumat, kuid alati jääb vajadus uute, täiendavate käsitluste ja küsimuseasetuste järele. Seni kasutamata võimalus reformatsiooni olemuse ja tagajärgede põhjalikumaks selgitamiseks Liivi-

maa ajaloo kontekstis on vaadelda selle mõju igapäevaelule – kuidas muutis reformatsioon inimeste igapäevast elu ja tegevust, kuidas inimesed reformatsiooniliikumise ideid oma igapäevaelus rakendasid. Järgneva kirjatöö eesmärk on osutada, mida olulist lisaks niisugune vaatepunkt teadmistele reformatsiooni tähtsusest ja kohast keskaja Liivimaa ja eesti kultuuri ajaloos. Keskendutud on ajavahemikule aastast 1522, millest traditsiooniliselt loetakse usupuhastuse algust Liivimaal, kuni Liivi sõjani ehk aastani 1558. See on periood, kui ükski võõrvõim polnud veel sekkinud Liivimaa siseasjadesse ega astunud välja ühe või teise usutunnistuse kaitseks.

Kirikuasjad tähelepanu keskpunktis, reformatsioonimeeleolude levimine

Pärast Konstanzi (1414–1418) ja Baseli (1431–1449) reformikontsiile Liivimaal algatud kirikuelu parandus- ja uuenduspüüd-

* Artikkel ilmunud: I. Põltsam. Einfluß der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. Riho Altnurme. Friedrich Wittig Verlag, Kiel, 2001, 71–86. Eestikeelset varianti on täiendatud ja muudetud.

¹ J. Kivimäe. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Kd. III. Tallinn, 1987, lk. 33–57. Vt. ka T. Kala. Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Tartu, 2001, lk. 147–173.

² L. Arbusow (jun). Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Vermittlungsverlag von M. Heinsius Nachfolger, Leipzig, 1921.

lused said uut hoogu 16. sajandi algul, mil omapoolset ergusust ja innustust usuelule andis ordumeister Plettenbergi võit venelaste üle Smolino all 1502. aastal. Kogu maad haaras n.-ö. usulise elavnemise laine – asutati uusi kabeleid, vikariaate, püüti rajada uusi kloostreid, aastail 1503–1506 ja 1508 peeti suuri patukustutusjutlusi, et suurendada rahva hulgas meeleparanduse ja õndsakssaamise tahet, märkimisväärseid summasid koguti indulgentside müügist. Omamoodi kulmineerus see usulise aktiivsuse tõus reformatsiooniga. Nii sugust usu- ja kirikuelu kirevust ning elavust polnud Liivimaal varem kogetud – kohalikud ja väljastpoolt saabunud jutlustajad püüdsid igaüks oma tõde kuulutades võita rahva poolehoidu, toimusid avalikud usuvadlused, peeti suuri vabaõhujutlusi. Kõrts, eriti gildituba muutus kohaks, kus õllekannu taga arutati usu- ja kirikuasju ning nii mõnigi kord lasti rusikad argumendina käiku.³ Veel kunagi polnud Liivimaal nendel teemadel sedavõrd palju avalikult räägitud. Uudiste ja informatsiooni vahetamine oli peaasjalikult suuline ning see tegi inimestevahelise suhtlemise sünduste- ja muutusterohkel ajal tavapärasest intensiivsemaks. Pole liialdus väita, et päevakajaliste religioossete probleemide üle juurdlemisest ja arutlemisest sai lausa igapäevane nähtus, see haaras inimesi nende seisusest, rahvusest ja soost sõltumata.

Kuid asi ei piirdunud ainult lennukate või vähem lennukate aruteludega, reformatsiooniideed hakkasid mõjutama inimeste tegusid ja igapäevaseid otsustusi. Üks esimesi ja selgemaid tunnistusi sellest olid linnades toime pandud pildirüüsted. Evangeeliumiusu õpetajatel läks korda viia inimesed arusaamisele “paavsti jultunud tegudest” ja õhutada “sõdi-

ma puujumalate vastu”.⁴ Kõige aktiivsemalt, sageli lausa fanaatiliselt avaldasid linnas reformatsioonile toetust gildid, see tulenes just korporatiivsete organisatsioonide suutlikkusest ilmutada poliitilist initsiatiivi. Pildirüüstes osalesid kõrvuti Liivimaa sakslastest linnakodanikega mitesakslased, s.t. eestlased ja lätlased. Just reformatsiooni sündmustes tulevad nn. vaikiva enamuse hulka kuulunud maa põliselanikud varasemast rohkem ja selgemini esile.

Reformatsiooniliikumise keskusteks Liivimaal kujunesid küll linnad, kuid ka talupojad ei jäänud uutest ideedest päris puutumata. Juba 1524. aastal kaebas Rakvere foogt, et evangeeliumiusu jutlustajad veenavad talupoegi mitte tegema tegu ja kandma isandate heaks koormisi.⁵ Samal aastal toimus Tallinna piiskopile kuulunud Kiviloo mõisas talupoegade vastuhakk.⁶ 1527. aastal kaebasid Harju-Viru vasallid ordumeistrile, et linlased kutsuvad linna kaupa müüma tulnud talupoegi oma kodudesse ning õpetavad neile uut usku ja seda, et talupoegadel pole vaja isandatele sõnakuulelik olla.⁷ Talupoegade ülesässitamises isandate vastu kahtlustati, ja mitte ilma põhjuseta, maal ringi sõitvaid kaupmehi ning eriti veel eesti soost väikekraamikaupmehi ja kaubaselle. Rohkem kui mure talupoja hingeõnnistuse ja õige õpetuse juurde juhtimise pärast motiveeris linlasi talupoegi “valgustama” ning isandate vastu üles ässitama ja sõnakuulmatusele õhutama siiski asjaolu, et parajasti käis äge võitlus linnade ja vasallide vahel maakaubanduse pärast, s.t. õiguse pärast talupoegadelt kaupa üles osta.⁸

Usupuhastus tõi naised varasemast rohkem avalikku ellu.⁹ Ootamatult aktuaalseks tõusis nn. naisküsimus Liivimaal tänu refor-

³ Vt. samas, lk. 694.

⁴ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyfflandt. – Scriptorum rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtedenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. II. Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir, Riga, Leipzig, 1848, lk. 34.

⁵ Eesti talurahva ajalugu. Toim. J. Kahk, E. Tarvel. Kd. I. Olion, Tallinn, 1992, lk. 259.

⁶ Samas.

⁷ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bearb. L. Arbusow (sen). Bd. III. J. Deubner, Riga, 1910, nr. 242, § 8.

⁸ Vt. veel: Eesti talurahva ajalugu, lk. 175, 243–246.

⁹ Vt. veel: I. Põltsam. Naised ja reformatsioon Liivimaal. – Ariadne lõng 2001, nr. 1-2, lk. 52–59.

matsiooni meeolude levimisele nunnakloostritesse. Nimelt põgenes 1524. aasta aprillis tsistertslaste ordu Tallinna Mihkli kloostri seal juba ligi kakskümmend aastat elanud nunn ja abiellus Tallinna kodaniku Michel Lodega.¹⁰ On ilmne, et inspiratsiooni ja tuge selle sammu astumiseks leidis nunn evangeeliumi õpetusest. Evangeeliumiusu jutlustajate õhutusel põgenesid nunnad ka teistest nunnakloostritest Liivimaal. Lemsalu augustiinlaste ordu Püha Anna nunnakloostri kihutati 1524. aastal reformatsioonimeelsete vaadete pihhiisa Nicolaus Ramm¹¹ küll minema, kuid konvent oli jõudnud juba uue õpetuse ideedest nakatuda. 1524. aasta detsembris nõudsid nunnad eesotsas abtissiga tagasi oma kloostri kaasa toodud vara, et saada abiellumiseks kaasavara.¹² Ordumeister W. v. Plettenberg pidas olukorda sedavõrd lootusetuks, et andis korralduse nunnade nõudmisele vastu tulla.¹³ Sageli mitte enese vabal tahtel kloostri sattunud naised haarasid kinni reformatsiooni pakutud võimalusest oma “vangipõlv” lõpetada. Kuid võis leiduda neidki nunnid, kes uue õpetuse sisulise külje vastu huvi tundsid. Näiteks on Tallinnast säilinud üks arvatavasti nunna kirjutatud kiri oma armsamale Adrianile.¹⁴ Ladinakeelses kirjutises arutleb naine evangeeliumiõpetuse vaimus katoliku preestrite kõlvatuste ja kuritarvituste üle, püüdes nende olemust adressaadile selgitada. Oletatavasti oli kirjutaja pärit Tallinna Mihkli kloostri, sest just sellest kloostri põgenes 1525. aastal nunn ja naitus Adriani-nimelise mehega.¹⁵

Toetus puhtale jumalasõnale

Seoses reformatsiooniga muutus Liivimaa usu- ja kirikuelus väliselt palju – jumalateenistuse pidamise kord, kirikute väline ilme, pühakodade ja pühade paikade arv jne. Kuid uus õpetus puudutas ja mõjutas ka inimeste teadvust, vähemalt sel määral, et nad tahtsid väljendada oma uusi seisukohti, toetust puhtale jumalasõnale ning seda avalikult demonstreerida – nii püüti evangeeliumiõpetuse sõnumit sobitada kõikjale.

Oma muutunud meelsust tahtsid väljendada Tallinna linnakodanikud 1525. aastal, kui linn pidi vanduma ordumeister Plettenbergile truudust. Nimelt tõusis tüli vandetöötuse teksti pärast. W. v. Plettenberg nõudis vannet, milles seisid sõnad ”milles mind aidaku Jumal ja tema pühakud”. Linnakodanikud polnud aga enam nõus andma vandetöötust katoliku pühakuid mainides ja saavutasidki lõpuks oma tahtmise.¹⁶ Järgmine ordumeister H. v. Brüggenny ei teinud seevastu üldse probleemi, et pühakud tekstist välja jätta. Selle asemel võeti vandeteksti lõppu: ”nagu mind avitagu Jumal ning tema kallis evangeelium.”¹⁷

Evangeeliumiusu õpetuse ideed leidsid ka teistsugust rakendust: 1540. aastail Tallinnas suur- ja väikegildide tüli ajal põhjendasid ja õigustasid väikegildid oma nõudmisi evangeeliumiusu jutlustajate õpetuse ja pühakirja abil. Raeprotokoll järgi teatasid Oleviste ja Kanuti gildi esindajad: ”Jumala ees on kõik inimesed ühesugused. Evangeelium annab, aga ei võta midagi. Mis Jumal on andnud meie müüride vahele, s.t. meie linnale, see kuulub ühtlaselt kõigile. Seda kuulutatavat kirikukantslist

¹⁰ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 320.

¹¹ Oli alates 1514. aastast Lemsalu nunnakloostri pihhiisa, 1526. aastal sai temast läti kogukonna luteri usu õpetaja Püha Jacobi kirikus.

¹² L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 366–367.

¹³ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, nr. 230, § 19.

¹⁴ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 318–320.

¹⁵ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Verlag von Franz Kluge, Reval, 1885, lk. 200, Beilage IX.

¹⁶ A. Süvalep. Ordumeister Herman von Brüggenny külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir Raekojaplatsil. – Vana Tallinn, kd. I. Tallinn, 1936, lk. 64.

¹⁷ A. Süvalep. Ordumeister Herman von Brüggenny külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir Raekojaplatsil, lk. 64.

jutlustaja Henricus Bock, mida aga teete teie? Teie tahate röövida meie privileegid.”¹⁸ Samas kui aga käsitöölised 1547. a. pöördusid Bocki poole, et too peaks nende seisukohtade ja nõudmiste kaitseks kantslist ühe selgitava jutluse, siis ilmselt kartusest linnavalitsuse ees ei julgenud Bock seda teha. Ta hoopis noomis, et väikegildid annaksid järele ja kuulaksid rae sõna.¹⁹

Inimesed väljendasid poolehoidu reformatsioonile, toetades uue õpetuse levimist ja kindlustumist Liivimaal: jagati raha evangeeliumiusu õpetajate ja jutlustajate koolitamise tarvis, aidati finantseerida evangeeliumiusu kirjasõna trükkimist. 1541. aastal surnud Riia bürgermeister Hinrick Ulenbrock jättis märkimisväärse, 10 000 Riia marga suuruse rendikapitali, et jumalasõna jutlustataks ka pärast tema surma rikkumatult (*... dat mit dat sulwige hillige wort ock na sinem tode bi sinen nakomlingen mocht rein und unverfelschet geprediget und in einem bestandt gebrocht werden*).²⁰ Toetus uuele õpetusele pidi muu hulgas välistama või vähemalt vähendama võimalust pöörduda tagasi vana õpetuse ja korra juurde, ühtlasi kinnitama ja tagama tehtud valikute ainuõigsust. Tundub, et evangeeliumiõpetuse lõplikus püsijäämises ei olnud täiesti kindel. 1530. aastal sõlmis Viljandi frantsisklane Tillemannus Ymmenhusen Uus-Pärnu raega lepingu, milles peeti võimalikuks vana kirikukorra juurde tagasi pöördumist, s.t. likvideeritud vikariaatide taastamist ning jumalateenistuste pidamist vana viisi ja tava järgi (*“...unnd so yth ock forder szaeke were, dath dy neddergelechten vicarien inne vorrygenn standt unnd goddeßdyenste quemen nhae oelder wyeße unnd gewoenheit widder op gericht wer denn...”*).²¹ Ebakindlus evangeeliumiusu lõpliku võidu suhtes püsis inimestes pikka aega. Isegi 1551. aastal ei

Reformatsioonijale iseloomulikult ilmusid linnakodanike etikukividele õpetussõnad. “Jumala arm teeb rikkaks”. Allikas: Helmi Üprus. Tallinna etikukivid. Tallinn, 1971

pidanud Tallinna Oleviste kiriku pastor Reinholt Grist naasmist vana kirikukorra juurde täiesti välistatuks. Ta lisas oma testamenti klausli, et kui pöördutakse tagasi vana õpetuse juurde ja hakatakse uuesti silmakirjalikke või vääri jumalateenistusi pidama, siis läheb kirikule puhta jumalasõna säilitamiseks annetatud raha – Olevistele 200 ja Nigulistele 100 marka – tema sõpradele-sugulastele (*“... und so id queme, dat God gnedichlich afwende, huchelei oder sunst falsche godesdenste wedderumb angerichtet, sal sodan gelt, den kercken gegeben, ahn de freundschap wedderumb verfallen sien.”*).²²

Ajahetke pöördelisuse tunnetamine oli üks tegureid, mis ajendas inimesi oma läbielamisi, kogetut ja nähtut päevikulaadsetes ülestähendustes jäädvustama. Sellised kirjutised on

¹⁸ A. Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi I poolel. – Vana Tallinn, kd. IV. Tallinn, 1939, lk. 97.

¹⁹ Samas, lk. 101.

²⁰ Jürgen Padel’s und Caspar Padel’s Tagebücher. Hrsg H. Julius Böthführ. – Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 13. Nicolai Kymmel’s Buchhandlung, Riga, 1886, lk. 312.

²¹ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellun zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Koost. I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 186, nr. 79.

²² Revaler Regesten. Hrsg. Roland Seeberg-Elverfeld. Bd. III. Göttingen, 1975, nr. 194.

näiteks Sylvester Tegetmayeri päevaraamat,²³ Uus-Pärnu bürgermeisteri Johann v. Lytnehemi mälestused,²⁴ Jürgen ja Caspar Padeli päevaraamat.²⁵ Evangeeliumiõpetuse motiivid leidsid tee ka gildi kostihärrade luulesse.²⁶

Uue õpetuse sõnum, uus mentaalsus tungis inimese eluruumidesse. Reformatsiooniajale tunnusliku nähtusena ilmusid linnakodanikku saatvasse arhitektuurimiljösse – portaalidele, konsoolidele, etikukividele, aga ka mööblile ja vaipadele – õpetussõnad. Keskajale iseloomulikud õnnistavad sümbolid asendusid jumalakartlikkust väljendavate piiblitstaatide ja tekstidega, mis kajastasid inimeste lootust Jumala abile ja õnnistusele ning õiglasele kohtumõistmisele.²⁷ Kuid ka vana õpetuse pooldajad töid oma meelsuse kodusse elukeskkonda – näiteks ilmusid taunitud pühapiltide asemele temaatilised ahjukahlid. Uus-Pärnust on leitud Anna, Jumalaema ja Jeesuslapse ning Jumalaema ja Jeesuslapse kujutisega ahjukahleid.²⁸

Komblus, elukorralduse normeerimine

Evangeeliumisuu õpetajad nõudsid Liivimaal ilmalikult võimult senisest karmimate komblusmääruste maksmapanemist: võitlemist pillamise, joomise ja liiderlikkuse vastu. Sellest tulenevalt halvenes suhtumine prostituutidesse. See, et neil keelati vooruslike naiste kombel riides käia ja ehteid kanda, algas juba

Reformatsiooniga algas n.-ö. seksuaalmoraali kriminaliseerimine: abielurikkujä käitumist ei käsitatud mitte lihtsalt ebavooruslikuna, vaid kriminaalsena. Allikas: F. Opel. *Leben im mittelalterlichen Wien*. Böhlau, Wien, Köln, 1998

varem,²⁹ aga reformatsioon muutis linnavalitsuse suhtumise õieti tõrjuvaks. Üks esimesi otsuseid, mis Tallinna raad pärast pildirüüset linnaelu reguleerimiseks vastu võttis, puudutas just prostituute, neil keelati edaspidi linnas avalikult oma ametit pidada, võis ainult salaja.³⁰ See nõue jõudis mõnevõrra kategoorilisemal kujul 1586. aasta Tallinna linnaõiguse redaktsiooni, kui prostituudid kuulutati linnast välja küüditatuks.³¹ Vähe sellest, kõiki isikuid, kes nendega läbi käisid, neid abis-

²³ W. O. Packull. Sylvester Tegetmeier, Father of the Livonian Reformation: A Fragment of His Diary. – *Journal of Baltic Studies* XVI/4, Winter, 1985, lk. 351–354.

²⁴ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert, lk. 137–151.

²⁵ Vt. viide nr. 20.

²⁶ E. v. Nottbeck, W. Neumann. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Franz Kluge's Verlag, Reval, 1904, lk. 94.

²⁷ H. Üprus. Tallinna etikukivid. Valgus, Tallinn, 1971, lk. 31.

²⁸ A. Vunk. Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel. Linnaarheoloogia teoreetilisi aspekte. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*. *Journal of Estonian Archaeology*, nr. 4/2. Tallinn, 2000, lk. 168.

²⁹ P. Johansen, H. v. zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien, 1973 (*Ostmitteleuropa im Vergangenheit und Gegenwart*, 15.), lk. 284, Bursprake § 47. LUB II Abt Bd I, Nr 837 § 32.

³⁰ F. Bienemann. *Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des Revaler Ratharchivs*. – *Baltische Monatschrift*, XXIX. Verlag von J. Deubner. Riga, Moskau, 1882, lk. 442, 415–461.

³¹ F. G. v. Bunge. *Die Quellen des Revaler Stadtrechts*. Bd. I. Verlag von Franz Kluge. Dorpat, 1843, lk. 174–175: *Revision vom Jahre 1586* L. IV. T.V. § 5, 6. (S. 174–175).

Reformatsioon andis ilmalikule võimule pädevuse abieluasjade üle otsustamisel. "Abielupaar kohtniku ees". Allikas: F. Opel. *Leben im mittelalterlichen Wien*. Böhlau, Wien, Köln, 1998

tasid või neile peavarju pakkusid, ähvardati kohelda võrdselt hooradega. Praktikas toimiti selliste põhimõtete järgi juba enne, kui need said seaduse jõu. Nii trahviti 1548. aastal Tallinnas ühte meest kooselu eest prostituudiga.³²

Lutheri õpetuse järgi polnud abielu sakrament, vaid ilmalik asi, kirikule jäi edaspidi ainult abielu vaimulik hoolitsus. See tähendas põhimõttelist muutust – abielukohustuste ja -truuduse rikkumine polnud enam patustaja ja Jumala vaheline asi, vaid eksimise ilmalike seaduste vastu, seega oht valitsevale korrale. Reformatsiooniga algas n.-õ. seksuaalmoraali kriminaliseerimine: abielurikkuja käitumist ei käsitatud mitte lihtsalt eba-voorulikuna, vaid kriminaalse, s.t. sotsiaalse korra vastu suunatuna.³³ Kui Lübecki õiguse

vanade koodeksite järgi pidi abielurikkumise puhul naine meest *per priapum* läbi linna talutama³⁴ (milline karistusviis polnud hiljemalt 15. sajandil enam kasutusel), siis 1586. a. Lübecki õiguse koodeks nõuab abieluväliste suhete eest karistust rahatrahvist alates kaakipanekuni ja isegi linnast välja saatmiseni.³⁵ Samaoodi karmistus karistus bigaamia eest. Kui 1542. aastal lasi Tallinna foogt ühel mehel kolm tundi kaagis istuda ning käskis tal surmaähvardusel teine naine maha jätta ja tolle kaasvara tagastada,³⁶ siis 1586. aasta Lübecki õiguse koodeks ähvardas juba pea mahalöömisega, mida hiljemalt 17. sajandil ka tõepoolest tehti.³⁷

Reformatsiooniga ilmalikule võimule osaks langenud pädevust abieluasjade üle otsustamisel demonstreeris Tallinna raad Simon Wanradti juhtumit lahendades. Nimelt jooksis 1537. aastal Tallinna Oleviste kiriku pastor Simon Wanradt naise ja laste juurest ühe prostituudiga minema, aga hiljem tahtis suhteliselt jõukat naist tagasi saada. Tallinna raad keeldus seda lubamast ja avaldas 1542. aastal avaliku kirja, milles teatas, et Wanradt on purustanud oma abielutruuduse ja -kohustuse. Tema naisel ei lasu aga mingit süüd, ja kui too peaks tahtma Jumala ja ilma ees uuesti abieluda, ei tohi seda keegi takistada.³⁸ Sisuliselt tähendas see, et Tallinna linnavalitsus kuulutas abielu lahutatuks. Abielu- ja perekonnaõiguse minek ilmaliku võimu pädevusse muutis abielusuhetes nii mõndagi, aga see väärrib juba omaette käsitlust.

Liivimaa esimene "reformatsioonilaulik", Riia vaimulik Andreas Knopken nõudis oma jutlustes pidupäevade arvu vähendamist, sest mitte jumalasõna kuulamiseks ei tuldavast

³² P. Johansen, H. v. zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, lk. 284.

³³ F. X. Eder, *Kultur der Begierde. Eine Geschichte der Sexualität*. Verlag C. H. Beck, München, 2002, lk. 52–53.

³⁴ F. G. Bunge, *Die Quellen...*, 1844, Codex v. J. 1257 § 40, Codex v. J. 1282 § 39.

³⁵ F. G. Bunge, *Die Quellen...*, 1842, Revision v. J. 1586 L. IV. T. VI § 2.

³⁶ E. v. Nottbeck, *Die alte Criminalchronik Revals*. Reval, 1884. II fol. 311. Lübecki õiguse vanemate koodeksite järgi pidi mees loovutama veel ka pool oma varast: F. G. Bunge, *Die Quellen...*, 1844, Codex vom J. 1257 § 55; Codex vom J. 1282 § 61.

³⁷ E. v. Nottbeck, W. Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, 1884, lk. 24.

³⁸ K. Altof-Telschow, *Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Tallinn, 2000, lk. 70–71.

kokku, vaid ainult joomiseks ja prassimiseks.³⁹ Pühade ja pidupäevade arvu vähendamise vastu astus välja Tallinna ja Tartu piiskop Johann Blankenfeld. 1524. aasta kirjas Tallinna raele arvustas ta niisuguseid kavatsusi, sest kõik pühad, sh. pühakupäevad oleval "Jumala auks ja kiituseks" (*alle tho lof und ehre Godes des almechtigen*) ning inimestele kristliku kiriku märtrite ja pühakute eeskujul silme ees hoidmiseks.⁴⁰ Mingil moel ja mõningates ühiskonnagruppides reformatsiooni püstitatud rangemaid kombul- ja kasinusõudeid ka aktsepteeriti. Eeskujul pakkuda soovides otsustas Tallinna raad 1525. aastal suure paastu algul (8. märtsil), et ükski raeliige ei tohi linnas mingisugustest hasartmängudest, nagu täringu- ja kaardimäng või *hupkenspell*, osa võtta.⁴¹ Tõsi küll, eeskujundajana ei suutnud raad just kaua vastu pidada, juba mõne päeva pärast (12. märtsil 1525) muudeti keeld kehtivaks kõigile linnaelanikele.⁴²

Omapärase vagadusaktiga said hakkama Tallinna mustpead, kes 1526. aastal otsustasid, et õllemaitsemispidu enne vastlajootusid ei tohi aset leida reedel kui paastupäeval.⁴³ Luterlus ei tunnistanud paastupäevi, nii poleks olnud mingit tõsist vajadust reedest pidu edasi lükata. Veel otsustas Tallinna mustpeade vennaskond, et edaspidi ei tohi pidustuse ajal enam keegi teisi vägisi jooma sundida.⁴⁴ Mõnevõrra vähendati pidustuste kestvust, 1543. aastal võttis Tallinna suurgild vastu otsuse, et jõulujoodud võivad varasema kahe nädala asemel kesta kaheksa päeva.⁴⁵ Linna kodanike vagadus ei läinud siiski veel nii kaugemale, et oleks nt. kaalutud loobuda pühapäe-

val pulmi jt. pidusid pidamast. Kuid juba 16. sajandi teisest poolest on Tallinna rae arhiivis säilinud kava, mis kolmel leheküljel esitab kaalukaid, peamiselt pühakirjale tuginevaid põhjendusi, miks religioosseteks mõtisklusteks mõeldud nn. hingamispäeval oleks kasulik pidustamisest hoiduda.⁴⁶

Reformatsiooni ja vastureformatsiooniga algas rünnak rahvapidustuste, nagu üldse rahvakultuuri vastu. Keelati ära eriti vastlakarnevalile omased tavad: maskides ringijookimine, ümberriietumine, saanisõidud jm.: "... me palume tõsisel meelel kõiki eelmainitud, et nüüdsest peale mitte keegi sellel saaboval vastlaõhtul vastlaõhtu viisi järgi end ei maskeeriks ja ümber ei rõivastaks ja kaetud näoga või puust nikerdatud maskis mis tahes tundmatul [ja] ebatavalisel kujul ja riietuses ratsa või jalgsi vastlaõhtul ringi tantsiks ja jookseks..."⁴⁷ Uus-Pärnu 1548. aasta raeprotokollis tsiteerides oli tegu "paganliku ja täiesti arutu tegevusega".⁴⁸ Küllap rae hõlmed juba teadsid, milleks eriti vastlakarnevali keelustamine kasulik oli. Enda maskeerimine tagas inimesele anonüümsuse, kaitses vastutuse ja karistuse eest, see oli hea võimalus kritiseerida kehtivaid sotsiaalseid norme, solvata või pilgata avalikku võimu ja autoriteete, üldse vastupandamatu ahvatlus kõlbmatutele tegudele ja käitumisele. Selline rahvapidu oli otsekui sotsiaalne avalikkus, võimalus väljendada oma arvamust või lasta seda kujundada, võimu jaoks oli see kontrollimatu, seega ohtlik. Rünnakut rahvakultuuri vastu, püüet seda välja juurida tähendas ka nõiaprotsesside sisseviimine, kuid see vallandus Liivimaal tõeli-

³⁹ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 199–200.

⁴⁰ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels, lk. 201: Beilage X.

⁴¹ F. Bienemann. Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des Revaler Ratharchivs, lk. 447.

⁴² Samas, lk. 71, 72.

⁴³ F. Amelung, Baron G. Wrangell. Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. F. Wassermann, Reval, 1930, lk. 66, 67.

⁴⁴ Samas, lk. 74.

⁴⁵ E. v. Nottbeck. Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval. In Commission bei E. Prahm. Reval, 1885, lk. 26. Der Schragen der grossen Gilde von 1528 nebst Zusätzen § 97.

⁴⁶ Tallinna Linnaarhiiv (=TLA), f. 230, s.1, n. B. s. 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u.s.w. Ordnungen 1497–1738, lk. 60–61.

⁴⁷ Tallinna rae määrus aastast 1526, TLA, B. s. 1: Ratswillküren 1405(?)–1620, lk. 53.

⁴⁸ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert, 210, nr. 127.

Sünd ja surm olid inimelu sündmused, mis ka pärast usupuhastust vajasid jätkuvalt maagilisi vahendeid ja rituaale. "Sünnitus" (vasakul) ja "Surivoodil". Allikas: F. Opel. *Leben im mittelalterlichen Wien*. Böhlau, Wien, Köln, 1998

selt alles 16. sajandi lõpul ja 17. sajandil.

Peab märkima, et reformatsioon ei saavutanud siiski maailma "nõidusest vabastamist". Maagiale jäi evangeeliumiusku inimeste elus oluline koht: katoliku rituaalid püsisid ja/või mugandusid, kujunesid uued. Näiteks sünd ja surm olid inimelu sündmused, mis endiselt "vajasid" maagilisi vahendeid ja rituaale. See pärast pidi Tallinna raad 16. sajandi teisel poolel nagu paljude Saksa linnade valitsused asuma tagajärjetusse võitlusesse varasemal ajal tundmatute (*"Nachdem vor korten Jahren ein gar böser schedlicher mißbruck [...] so vorhin in deßer gemein nicht gehöret..."*)⁴⁹ matusejärgsete söömaaegadega.⁵⁰ Reformatsioon ei vabastanud naist sünnitusjärgse rituaalse järelevalve türanniast, s.t. lapse sünni järgne aeg jäi ka evangeeliumiusklike jaoks mitmesuguste keeldude ja tabudega seotuks. Näiteks võisid Tallinna raemääruse järgi "neiud väljastpoolt maja" (*junfern van buten huse*)⁵¹ külastada lapsevoodis olevat naist alles kaheksa päeva pärast sünnitust.⁵²

Reformatsioon teravdas Liivimaal seisus-suhteid, algas n.-ö. seisuslike vaheseinte kind-

lustamine, mille juurde käis seisuste eristamine rõivastuse abil – just seda eesmärki hakkasid teenima reformatsioonijärgsed rõivamäärused linnas.⁵³ Mis on lubatud kaupmehele, ei ole kohane käsitöölisele. Sama sihti pidasid silmas ka teised liigse luksuse vastu välja antud määrused. Nii seati pulmapeo toredus sõltuvaks sellest, millisesse gildi keegi kuulus.⁵⁴ Luksusmäärused annavad tunnistust mitte ainult seisussuhete teravnemisest, vaid ka süvenevast sotsiaalsest kontrollist üksikisiku üle, inimese eraelu järjest suuremast reglementeerimisest seoses uue ideoloogia kindlustumisega.

Evangeeliumi õpetus uuendas suhtumist vaestesse ja vaesusesse üldse. Inimesi õpetati hoolega vahet tegema, kellele tasub almust jagada, s.t. vaesed jagati abi väärivateks ja mitteväärivateks. Ilmekalt väljendub see Tallinnas vaeste abistamisega tegelnud Lauagildi põhikirja 1550. aastal sisseviidud täiendustes. Nendega määrati, et edaspidi pidid neli Lauagildi noorliiget välja selgitama, et kõik majavaesed, kes gildilt toiduaineid saavad, oleksid ikka tööpoolest puudustkannatajad.⁵⁵ Selleks

⁴⁹ TLA, B. s. 7: 35p.

⁵⁰ R. W. Scribner. *The Impact of the Reformation on Daily Life. – Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben, Alltag, Kultur.* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990, lk. 340.

⁵¹ TLA, B. s. 7: 35p.

⁵² TLA, B. s. 7: 114. Vrd. R. W. Scribner. *The Impact of the Reformation on Daily Life*, lk. 331–334.

⁵³ G. v. Hansen. *Altivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv.* Verlag von Franz Kluge, Reval, 1894, lk. 17–21.

⁵⁴ I. Põltsam. *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas.* Argo, Tallinn, 2002, lk. 83–86.

⁵⁵ E. v. Nottbeck. *Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval, 1885: Schragen der Tafelgilde*, § 20, 21.

kästi üles kirjutada majavaeste nimed, selgitada välja haigused ja omandisuhted. Almuste vääriliseks saamise juures sai oluliseks paikus, s.t., et linnakogukond oli nõus toetama ja üleval pidama ainult kohalikke vaeseid. Veel üks vahetegemise alus ehk n.-ö. eelistatud vaeste sihtgrupp olid need puudustkannatajad, kes ei kerjanud. Nagu teatas Tallinna kodanik Hyrick van Seghen (1531), ei anneta ta seekidele ega kerjustele, vaid ainult maja- ehk häbelikele vaestele, kes häbenevad kerjata.⁵⁶ Kohalikke vaeseid eelistati ka linna haldusesse kuulunud vaestemajades. Hästi demonstreerib muutuste olemust Riia Pühavaimu hospitaliga aset leidnu: algselt haigete ja töövõimetute peavari muudeti 15. sajandil frantsisklaste konvendiks, pärast reformatsiooni sai sellest linnakodanikele ja nende prouadele mõeldud hospital, 1725 võeti sinna vastu ainult naisi, 18. sajandi lõpul aga ainult surgildi leskprouasid.⁵⁷ Nendes arengutes mängis oma osa mitte ainult evangeeliumi õpetuse mõju – kohalike vaeste eelistamine ja vaenulikkus töövõimeliste kerjuste vastu avaldus samamoodi Euroopa katoliiklikuks jäänud piirkondades –, vaid ka asjaolu, et nagu ülejäänud Euroopas, nii oli ka Liivimaal rahvastiku juurdekasvu ja majandusliku olukorra halvenemise tingimustes vaestehoolekandest kujunemas linnale raske majanduslik koorem.⁵⁸ Seepärast andsid Liivimaa linnad 1526. aasta Volmari maapäeva eelläbirääkimistel Ruhjas mõista, et tahavad edaspidi võtta enda õlule ainult oma linna vaeste, mitte talupoegade eest hoolitsemise, ning soovitasid mõisnikel maale seegimajasid rajada.⁵⁹

Konfliktid, vastuolude teravnemine

Reformatsioon pingestas inimestevahelisi suhteid, muu hulgas said konfliktid ideo-

loogilisel pinnal tavaliseks nähtuseks. Tarvitses ainult jälgida vaadeldaval perioodil Tartus valitsenud olukorda. Juba 1525. aastal puhkes konflikt evangeeliumiusu jutlustaja Melchior Hoffmanni ning rae ja osa kodanikkonna vahel. Hoffmanni sunniti Saksa teoloogidelt soovituskirju hankima, 1525. aasta lõpul aga hoopis linnast lahkuma.⁶⁰ Tartu linnakodanikud olid vaenulikult meelestatud toomhärade suhtes. Nagu kirjutab Tilman Bredenbach, elasid toomhärred Tartus “nagu hiired lõksus, hädaohus ja hirmus vaenlase ees. Linlased olevat sagedasti ähvardanud, et tulevad ja tapavad kõik preestrid maha.”⁶¹ Avalik vaen konfessionaalsel pinnal valitses Tartu katoliikliku toomkooli ja protestantliku ladinakooli vahel. Nagu näitavad raeprotokollid, tuli ette evangeeliumiusu ja selle õpetajate avalikku söimamist ja teotamist ning lausa kaklusi; 1554. a. tungisid toomkooli õpetaja ja õpilane ladinakooli koolmeistrile surnuaial külmrelvaga kallale ning torkisid tal kuue katki.⁶² Ette tuli ka evangeeliumiusu õpetajate omavahelisi tülisid. 1552. a. klaariti Tartus Herman Marsow´ konflikti linna teiste jutlustajate ja kooliõpetajatega. Tema isik osutus viimaks ühtviisi vastuvõetamatuks nii raele kui ka kirikuõpetajatele.⁶³ Ootamatult leidis Marsow ühise keele hoopis katoliku piiskopi Hermann II-ga, kes toetas teda nõudmises saada raelt pikaajalise teenistuse eest kompensatsiooni, kuid kibestunud raad jäi lepitamatuks. Reformatsiooniliikumisest said uut toitu seisuslikud vastuolud. 1530.–1540. aastail puhkes Liivimaal terav vaen kaupmeeste ja käsitöölise vahel, mis Russowi teatel arenes Tartus avalikuks konfliktiks rõivastusküsimuste pärast. Tüli võttis kohati lausa teravaid pöördeid. Näiteks lasi Tartu raad raeteenritel ühele käsitöölise tütrele kallale tungida, tema ehted ja rõivad katki rebida, sest

⁵⁶ Revaler Regesten III, nr. 138.

⁵⁷ A. Tobien. Das Armenwesen der Stadt Riga. R. Ruetz Buchdruckerei, Riga, 1895, lk. 14.

⁵⁸ Vrd. N. Z. Davis. Poor Relief, Humanism and Heresy. – Society and Cultur in Early Modern France. Polity Press, 1987, lk.17–65.

⁵⁹ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, nr. 231 § 14.

⁶⁰ L. Arbusow. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, lk. 600–619.

⁶¹ Tartu ajalugu. Koost. Raimo Pullat. Tallinn, 1980, lk. 56.

⁶² Samas, lk. 57.

⁶³ E. Sehling. Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts. O. R. Reisland, Leipzig, 1913, lk. 19.

too oli oma seisuse kohta liiga toretsevalt riides.⁶⁴

Teravnised rahvuslikud vahekorrad. Tuginedes reformatsiooni ideedele ning kasutades ära võimalust kuuluda kutseorganisatsioonidesse, hakkasid eestlastest linnakodanikud endale nõudma suuremaid õigusi ja tegevusvabadust. Isegi ordumeister Plettenberg hoiatas ju Tallinna raadi, et ei lastaks võimu linnas libiseda mittede sakslaste kätte.⁶⁵ Selle vältimiseks hakkas linnavalitsus eestlaste majanduslikule tegevusele piire seadma, nende jaoks suleti mitmed tulutoovad ametid, neil keelati käia maal soolaga kauplemas ning vilja jt. põlusaadusi üles ostmas.⁶⁶ Tallinnas tuli suur-gild isegi välja ettepanekuga, et mittede sakslasi ei võetaks enam üldse vastu linnakodanikuks.⁶⁷

Reformatsiooniliikumine tõi kaasa ühiskonna n.-ö. polariseerumise, lõhestatus iseloomustas Liivimaa igapäevast seisundit. Ka perekonnas toimus lõhenemine usulisel pinnal, nagu nt. Uus-Pärnu bürgermeisteri J. v. Lynthem'i perekonnas, kus ühest pojast sai toomdekaan Tallinnas, aga teine siirdus õpetust saama "reformatsiooni hälli" Wittenbergi.⁶⁸ Oma osa sugulaste ja sõprade vahel vaenu õhutamisel oli evangeeliumi usuõpetajatel, nt. süüdistati selles Tallinnas Herman Marsow' d.⁶⁹

Hetkest, kui linnavalitsus asus reformatsiooni poolele, ei pidanud enam keegi kahtlema selle sammu ainuõigsuses. Raad asus sihikindlalt rakendama meetmeid, mis takistasid teistsuguse kui temale meele järele oleva

avaliku arvamuse kujunemist. Tuli seista vastu destabiliseerivate, rae autoriteeti riivavate ja poliitikat kritiseerivate kuulujuttude tekkimisele ja levikule. Evangeeliumiusu jutlustajate autoriteet pidi jääma sama puutumatuks nagu rae oma, karistuse ähvardusel nõuti neisse lugupidavat suhtumist ja keelati nende kohta igasuguste pilke- ja sõimusõnade kasutamine: "... laseme teatavaks teha, et needsamad mitte mingisugusel viisil salaja või avalikult oma jämedaid, laimavaid, põlastavaid sõnu, sõimu või mõnitusi ei laseks lendu jutlustatava Jumalasona ja evangeeliumi usu pastorite, jutlustajate ja nende pooldajate vastu, range karistuse ja trahvi ähvardusel..."⁷⁰

Ähvardustest hoolimata leidis kiuslikke isikuid, kes kangekaelselt tahtsid oma seisukohti usuküsimustes avalikult kuulutada, olgu või oma elu ja tervisega riskides. 1529. a. pandi Tallinnas Hans Natelkoper kaheks ja pooleks nädalaks vangi, sest ta oli jutluse ajal õpetajat sõimanud ning, mis veel hirmsam, nimetanud Martin Lutherit koeraks.⁷¹ Karistusest ei pääsenud 1531. a. (28. aprillil) üks Kalamajast pärit mittede sakslane, kes ütles jutlustajale: "Mida õpetad sa muud, kui et reedel peab liha sööma." Talle määrati ihunuhtlus.⁷²

Reformatsiooniajal hakkasid Liivimaal laialt levima pilkeluuletused ja poliitilised pamfletid.⁷³ Need ilmestasi sel perioodil nii üksikisikute kui ka suuremate sotsiaalsete gruppide vahelisi suhteid, võib öelda, et oma vastaste irriteerimine pilkelaulukestega muutus omamoodi võitlusvormiks. Tallinna kodanike ja aadlike vahelise vaenu ajal kaebasid

⁶⁴ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 38.

⁶⁵ A. Margus. *Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi I poolel*, lk. 89.

⁶⁶ Samas, lk. 92.

⁶⁷ Samas, lk. 91.

⁶⁸ H. Laakmann. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*, (*Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas herausgegeben vom Johann Gottfried Herder-Institut*, nr. 23). Lahn, Marburg, 1956, lk. 122.

⁶⁹ L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, lk. 694.

⁷⁰ Tallinna rae määrus 28. 10. 1524, vt.: F. Bienemann. *Aus Livlands Luthertagen*, Reval, 1883, lk. 70; vrd. ka E. v. Nottbeck. *Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval*, lk. 56. – *Der Schragen der grossen Gilde von 1528 nebst Zusätzen* § 58.

⁷¹ E. v. Nottbeck. *Die alte Criminalchronik Revels*. In *Commission bei Kluge & Ströhm*, Reval, 1884, lk. 80.

⁷² Samas, lk. 80.

⁷³ V. Niitemaa. *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki, 1949, lk. 253–255.

raehärrad 1543. aastal, et juba mõne aasta eest olid nad kuulnud, kuidas mõningad aadli liikmed linna gilditoas teiste oma laulude seas, mida nad riivatult linna põlastuseks laulsid, ka neid sõnu kuuldavale töid: "Nüüd kodanik pähe saab nagu veis, et verd on kõik linna tänavad täis."⁷⁴ Pilkelaulude objektid olid muu hulgas evangeeliumi õpetajad, nt. Sylvester Tegetmeyer, Herman Marsow.⁷⁵ Pilkeluuletused ja poliitilised pamfletid andsid võimaluse väljendada avalikult opositsioonilisi arvamusi.

Enda suhtes positiivse avaliku arvamuse kujundamist ning evangeeliumiusu mainet alla kiskuvate juttude tõkestamist võttis ilmalik võim aja jooksul üha tõsisemalt. 1545. aastal asus Tallinna raad tegevusse Rakvere Püha Miikaeli frantsisklaste kloostris munkade vastu, sest nood teotasid "Jumalasõna avalikult koletul viisil" ning levitasid rahva hulgas äärmiselt kahjulikke jutte, nagu "... et sellel maal pole ühtki ausat jutlustajat, vaid kõik on pahategijad, ning ei jutlusta Jumalasõna õigesti ja nende naised on hoorad, samamoodi lapsed, keda nad ristivad, ei saa õndsaks saada, [---] peale selle, et püha sakrament, mida nad rahvale jagavad, olevat vaid tükk leiba mitte sakrament ..." ja muid jumalateotusi.⁷⁶ Kutsumised Rakvere raadi üles olukorrale lahendust leidma, viitas Tallinna raad muidu maad tabada võivale Jumala karistusele ("*... dat Got dith gantze landt dardorch wol straff(en) solde...*"),⁷⁷ kuigi pigem muretses ta selliste juttude võimaliku destabiliseeriva mõju pärast oma võimupiirkonnas.

Hoopis kibe oli ilmalikul võimul taluda evangeeliumiusu õpetajatelt tulnud laimu ja kriitikat. Kõige alatum oli linnavõimude sei-

sukohast asjaolu, et kirikuõpetajad ei pidanud paljuks kasutada rae vastu neile kõige kättesaadavamat avalikkust – kantslit. 1550. aastate algul manitses Tartu raad vaimulikke, et kui keegi neist tahab oma kehva palga üle kaevata, siis tehku seda õiges kohas, mitte kantslis; veel soovitati tungivalt kirikuõpetajatel kantslist mitte laimata, ühtlasi olla jutlustes vähem laialivalguv.⁷⁸ Positiivse arvamuse kujunemisele avalikkuse silmis niisugused tülid küll vaevalt kaasa aitasid.

Ilmaliku võimu võitlus uue ideoloogia kehtestamise eest mõjutas inimeste argielu ja igapäevaseid toiminguid võib-olla veel kõige enam, arvestades arvukaid korraldusi, määrusi ja reglemente, mis sundisid inimest karistuse ähvardusel "õigesti" käituma. Uute normide maksmapanemisel ilmutati eksijate või allumatute suhtes tõsist sallimatust. Linnavalitsus andis selgesti mõista, mida ta sellistest isikutest arvab ja kuidas kavatseb nendega toimida: "... [tuleb] kinni pidada ja valve alla võtta, tema üle kohut mõista ning teda trahvida, et teised võiksid näha, kuidas igaühega õigust mööda talitatakse ning teaksid end trahvi ja seaduserikkumise eest hoida."⁷⁹ Umbes pool aasta pärast pildirüüstat (2. aprillil 1525) keelas Tallinna raad kõigil linnaelanikel osaleda katoliiklikel jumalateenistustel Toompeal. Sealsamas teenistust pidavad katoliku preestrid, kes elasid all-linnas, pidid teenistusest lahti ütlema või oma majad ära andma.⁸⁰ Katoliiklikest jumalateenistustest hoidumise keeldu korrati edaspidi Tallinnas jätkuvalt, sest mitte ainult Toompeal, vaid ka Mihkli ja Pirita kloostris peeti katoliku missasid, jagati armulauda ja ristiti lapsi.⁸¹ Samasuguseid meetmeid rakendati ka teistes Liivi-

⁷⁴ B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk. 37. "Se wolden de Börger vp de Köppe schlan, dat Blodt schall up der Straten stan." Tekstis kasutatud Dagmar ja Hermann Stocki tõlget, vt. Balthasar Russow. Liivimaa kroonika. Hotger, Tallinn, 1993, lk. 74.

⁷⁵ L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, lk. 413.

⁷⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. A. a. 11b: Briefkonzepte des Rats 1545–1548: 51.

⁷⁷ TLA, A. a. 11b: 51.

⁷⁸ E. Sehling. *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts*, 19.

⁷⁹ T. Kala. *Vastlamängud vanas Tallinnas*. – *Vana Tallinn IV (VIII)*. Tallinn, 1994, lk. 143–144.

⁸⁰ F. Bienemann. *Aus Livlands Luthertagen*, lk. 72–73.

⁸¹ E. v. Nottbeck. *Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval*, 56: *Der Schragen der grossen Gilde von 1528 nebst Zusätzen* § 58, 59; vrd. G. v. Hansen. *Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals*, lk. 102, 104–105.

maa linnades. Kui Tartus 1527. aastal hakkasid toomhärрад taas teenistust pidama, siis keelati elanikel trahvi ähvardusel nendest osa võtta.⁸²

Keegi ei kavatsenud “vale” usu pooldajaid füüsiliselt hävitada, küll aga sotsiaalselt ruineerida. 13. veebruaril 1526 võtsid Tallinna gildid vastu otsuse, et kõik, kes pole uue usu pooldajad, tuleb nende ridadest välja heita, raelt nõuti nende isikute karistamist.⁸³ Sellest nõudest kinnipidamise eest seisid gildid lausa fanaatiliselt. Tallinna pruulijate skraasse tehti 1536. aastal täiendus, mis ähvardas ühisesest väljaheitmisega, kui külastatakse katoliku jumalateenistust.⁸⁴ Need nõudmised löid olukorra, kus ametisessaamisel, tähtsa positsiooni saavutamisel või sellel püsimisel sai ühtäkki väga oluliseks kuulumine “õigesse” usku. Samas võimaldas see nii mõnelgi kahtlase minevikuga tegelasel päevavalgele ilmuda ja õigeks meheks saada. Nt. Vana-Pärnu kirikhärra Luderus Scheper, kes kirikuvargusele kaasaaitamises süüdistatuna põgenes 1522. aastal Leetu, aastaid hiljem aga ilmus välja Riias, asus reformatsiooni poolele ning sai kohe õigeks ja ausaks meheks.⁸⁵ Kahtlase kuulsusega isikuid oli Liivimaa reformatsioonitegelaste hulgas teisigi, nt. Tallinna kirikuõpetaja Simon Wanradt.

Kokkuvõtteks

Inimeste suhtumine reformatsiooni oli aktiivne ja pragmaatiline. Vaadeldav periood, 35–36 aastat, ei kujundanud igapäevaelu Liivimaaal põhjalikult ümber, ei muutnud inimeste teadvust, maailmapilti täiesti teiseks. Inimesed kasutasid uut õpetust, selle võimalusi, nagu suuremad sotsiaalsed grupid nii ka ük-

sikisikud, eeskätt oma poliitiliste, majanduslike või sotsiaalsete eesmärkide saavutamiseks. Isegi maa põliselanikel tekkis lühikeseks hetkeks võimalus oma majanduslikku ja sotsiaalset seisundit parandada.

Tavalise inimese jaoks tähendas usupuhatuse läbiviimine peale kõige muu kokkupuudet vägivalga ja sallimatusega. Selle koha pealt oli Liivi sõja eel toimunu alles järgneva n.-ö. kerge eelmaik. Puhas jumalasõna, “odav kirik”, puujumalatest ja preestrite vahendusest vabanemine nõudsid oma hinda ja see teadmine ei ole Eesti ajaloo seisukohalt tähtsuse- ta.

⁸² Tartu ajalugu, lk. 56.

⁸³ E. v. Nottbeck. Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval, 56: Der Schragen der grossen Gilde von 1528 nebst Zusätzen, § 58, 59.

⁸⁴ E. v. Nottbeck. Die alten Schragen des grossen Gilde zu Reval, 75: Der Brauerschragen von 1486 nebst Zusätzen, § 28.

⁸⁵ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558), 108.